चायमर्थः सम्पद्यते । त्रयोदशीनिशीथे तस्यां चतुर्द्दश्यां विद्यमानायां शिवपूजनम्भवेदिति । नागरखण्डेऽपि "माघमासस्य कृष्णायां चतुर्दश्यां सुरेश्वर ! । अहं यास्यामि भूपृष्ठे रात्रौ नैव दिवा कलौ । लिङ्गेषु च समस्तेषु चरेषु स्थावरेषु च । संक्रमिष्याम्यसन्दिग्धं वर्षपापविशुद्धये । रात्रौ तस्यां हि मे पूजां यः करिष्यति मानवः । मन्त्रैरेतैः सुरश्रेष्ठ ! विपापः स भविष्यतीति" । सा च शिवरात्रिचतुर्दशी त्रिधा भवति । एकतिथ्यात्मिका तिथिद्वयात्मिका तिथित्रयात्मिका चेति । तत्र सूर्य्योदयमारभ्य प्रवृत्ता परदिनोदयपर्य्यन्तैकतिथ्यात्मिका । सा वेधदोषाभावात्प्रशस्ता । तिथिद्वयात्मकत्वं च द्वेधा भवति । जयायोगेन दर्शयोगे न च । तत्र योगद्वयमेकैकस्मिन्विषये प्रशस्तम् । स च विषयविशेषः पूर्वमेवोदाहृतः । तिथित्रयात्मकत्वन्त्वतिप्रशस्तम् । एतदेवाभिप्रेत्य पुराणे पठ्यते "त्रयोदशीकलाप्येका मध्ये चैव चतुर्दशी । अन्ते चैव सिनीवाली त्रिस्पृश्यां शिवमर्चयेत्" । यथा त्रिस्पृशी प्रशस्ता तथा वारविशेषेण योगविशेषेण च प्रशस्ता भवति । तथा च स्कन्दपुराणे पठ्यते "माघकृष्णचतुर्दश्यां रविवारो यदा भवेत् । भौमोवाथ भवेद्देवि ! कर्त्तव्यं व्रतमुत्तमम् । शिवयोगस्य योगे वै तद्भवेदुत्तमोत्तमम् । शिवरात्रिव्रतन्त्वेतत्तद्भवेदुत्तमोत्तममिति" । ननु यदा पूर्वविद्धायामुपवासस्तदा परेद्युः किं तिथ्यन्ते पारणम्भवति किं वा तिथिमध्ये । शास्त्रन्तु पक्षद्वयेऽपि समानम् । तत्र तिथ्यन्तपारणवचनानि पूर्वमुदाहृतानि "तिथिमध्यपारणवचनन्तु स्कन्दपुराणे पठ्यते "उपोषणं चतुर्दश्यां चतुर्दश्यान्तु पारणम् । कृतैः सुकृतलक्षैश्च लभ्यते वाथ वा न वा । ब्रह्मा स्वयं चतुर्वक्त्रैः पञ्चवक्त्रैस्तथाप्यहम् । सिक्थे सिक्थे फलन्तस्य शक्तौ वक्तुं न पार्वति ! । ब्रह्माण्डोदरमध्ये तु यानि तीर्थानि सन्ति वै । संस्थितानि भवन्तीह भूतायां पारणे कृते" । "तिथीनामेव सर्वासामुपवासव्रतादिषु । तिथ्यन्ते पारणङ्कुर्य्याद्विना शिवचतुर्दशीमिति" । बाढम् । अस्ति हि द्विविधं शास्त्रं तस्य च द्विविधस्य शास्त्रस्य प्रतिपत्प्रकरणोक्तन्यायेन व्यवस्था द्रष्टव्या । यदा यामत्रयादर्वागेव चतुर्दशी परिसमाप्यते । तदा तिथ्यन्ते पारणम् । यदा तु चतुर्दशी यामत्रयमतिक्रामति तदा चतुर्दशीमध्ये पूर्वाह्णे पारणङ्कुर्य्यात्" । ति०त० अन्यथोक्तं गौडमात्रग्राह्यत्वान्नोक्तम् ।

चतस्रोदशा अस्य । २चतुर्दशायुक्ते त्रि० । "अधीतिबोधाचरणप्रचारणैर्दशाश्चतस्रः प्रणयन्नुपाधिभिः । चतुर्दशत्वं कृतवान् कुतः ? स्वयं न वेद्मि विद्यासु चतुर्दशस्वयम्" नैष० । प्रकारे धाच् । चतुर्दशधा चतुर्दश प्रकारे अव्य० । नान्तत्वात् पूरणे डटि प्राप्ते असंख्यादेरिति पर्य्युदासेऽपि क्वचिदार्षे मट् । चतुर्दशम चतुर्दश पूरणे त्रि० । "मनुर्वा इन्द्रसावर्णिश्चतुर्दशम इत्यपि" भाग० ८।१३।१५।

चतुर्दशभुवन न० समा० द्विगुः पात्रादि न ङीप् स्त्रीत्वे । भूलोकादिषु चतुर्दशसु लोकेषु । "भूर्लोकाख्यो दक्षिणो व्यक्षदेशात् तस्मात् सौम्योऽयं भुवः स्वश्च मेरुः । लभ्यः पुण्यैः खे महः स्याज्जनोऽतोऽनल्पानल्पैः स्यात्तपः सत्यमन्त्यः" "सि० शि० भुवनकोषे भूलोकादिसप्तकमुक्तम् "अवनेरप्यधस्तात् सप्त भूविवरा एकैकशो योजनायुतान्तरेणायामविस्तारेणोपक्लृप्ताः । अतलं वितलं सुतलं तलातलं महातलं रसातलं पातालमिति" भाग० ५।२४।११ श्लोके अतलादिसप्तकमुक्तम् तद्विवरणं तत्राध्याये दृश्यम् । भूलोकादिविवरणं काशीख० २३अ० । "पादगम्यं हि यत् किञ्चिद्वस्त्वस्ति धरणीतले । तद्भूर्लोक इति ख्यातं साब्धिद्वीपाद्रिकाननम् । भूर्लोकाच्च भुवर्लोक आब्रह्मात् समुदाहृतः । आदित्यादाध्रुवं विप्र ! स्वर्लोक इति गीयते । महर्लोकः क्षितेरूर्द्ध्वमेककोटिप्रमाणतः । कोटिद्वयोत्तरः ख्यातो जनो भूर्लोकयोजनैः । चतुःकोटिप्रमाणस्तु तपोलोकोहि भूतलात् । उपरिष्टात् क्षितेरष्टौ कोटयः सत्यमीरितम्" ।

योगिनां तनुमध्ये ध्येयानि स्थानभेदे चतुर्दश भुवनादीनि योगस्वरोदये उक्तानि यथा ।

"ब्रह्माण्डे सन्ति ये अण्डाः पिण्डमध्येऽपि संस्थिताः । तलं पादाङ्गुष्ठतले तस्योपरि तलातलम् । महातलं गुल्फमध्ये गुल्फोपरि रसातलम् । सुतलं जङ्घयोर्म्मध्ये वितलं जानुमध्यगम् । ऊर्वोर्म्मध्ये तलं प्रोक्तं सप्तपातालमारितम् । तलातलञ्चातलञ्च महातलरसातलम् । सप्तपातालमेतत्तु सुतलं वितलं तलम् । इदानीं पिण्डमध्ये तु सप्तलोकं शृणु प्रिये ! । मूलाधारे तु भूर्लोको लिङ्गाग्रे तु भुवस्ततः । स्वर्लोको लिङ्गमूले तु मेरुमूले महस्तथा । मेरुच्छिद्रे जनोलोको मेरुनाड्यां तपस्तथा । कमले सत्यलोकस्तु इति लोकाः पृथक् पृथक्